

OSMANLI DEVLETİ VE TÜRKİSTAN MÜSLÜMANLARININ HAC SEFERLERİ (Çarlık Döneminden Günümüze)

Dr. Seyfettin Erşahin*

*Beşinci rükün, bil ki, hac-ı İslam
Çün farz oldu edası, geldi kam.
Alişir Nevai (Siracu'l-Müslimin)*

Kutsal Topraklar'dan oldukça uzakta yaşayan Türkistanlı müslümanlar için hac, bir ibadet olmanın yanında, siyasi, kültürel ve ekonomik boyutlar kazanmıştır. Kimi zaman hürriyetin, bağımsızlığın, hür dünyaya açılmanın tek yolu olarak görülmüştür.

Türkistan Türklerinin, orta çağlardan günümüze kadar izledikleri hac güzergâhları, ulaşım vasıtaları, yol süresi ve hacla ilgili mahalli geleneklerini konu alan özel bir çalışma henüz yapılmamıştır. Bu nedenle bizim ortaya koyacağımız bilgiler ve tespitler konuya bir giriş mahiyetinden ileri gidemeyecektir.

Türkistan Müslümanlarının Hac Yolculuklarında Osmanlı Devleti'nin Yardımları

Türkistanlılar hacca giderken, yakın zamanlara kadar, kara ve deniz yolunun ulaşım vasıtalarından faydalanmışlar, güzergâh olarak da Afganistan, İran ve Hindistan'ı kullanmışlardır. Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılın ilk yarısında Mekke ve Medine'yi topraklarına katarak '*hadimü'l-harameyn*' sıfatını alması ve sultanların, müslümanların hamisi ve halifesi mevkiine yükselmesi üzerine Türkistanlılar hac güzergâhlarına İstanbul'u da dahil etmişlerdir. Bunun yanında zaman zaman komşu Afganistan, İran

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi.

ve Hindistan ile olan anlaşmazlıklar da Türkistan Türklerini Osmanlı toprakları üzerinden hac yapmak mecburiyetinde bırakmıştır¹. Bu dönemlerde Türkistan'ın içlerinden kervanlarla Hazar Denizi'ne ulaşan hacılar oradan gemilerle karşıya geçip iki yoldan Osmanlı topraklarına giriyorlardı: 1. Astrahan Hanlığı, İdil (Volga) ve Don nehirleri üzerinden Kırım Hanlığı ve İstanbul. 2. Dağıstan'ın Derbent limanı, Terek ırmağından gemilerle Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetleri ve deniz veya kara yoluyla İstanbul. İstanbul'dan da yine çoğu zaman deniz yoluyla bazan da kara yoluyla Hicaz'a ulaşıyorlardı².

Türkistan hacılarının, yollarını adeta iki katına çıkararak İstanbul'a uğramalarının dinî, siyasi ve kültürel bazı önemli gerekçeleri vardı. Söz konusu hacılar her şeyden önce Mekke ve Medine'yi sınırları içinde bulunduran Osmanlı halife-sultanının başkenti İstanbulu ziyaret etmek istiyorlardı. Bunun yanında, Türkistanlılar Kazan, Ufa, Orenburg, Kırım ve Balkanlardan gelen Türklerle İstanbul'da buluşarak bölgelerindeki siyasi, sosyal, kültürel, dini ve fikri gelişmeleri birbirlerine aktarabilecekleri bir Türk dünyası kurultayına katılıyorlardı.

Aslında bu güzergah vasıtasıyla bütün Türklerin Osmanlı başkentinde bir araya gelerek görüşüp buluşmaları bölge ve Türkler üzerinde hakimiyet kurma planları olan İran Safevi iktidarı ve Rusları rahatsız ediyordu. Doğu ve batı Türk dünyasını birbirinden coğrafi olarak koparmanın yollarını arayan söz konusu güçler 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu fırsatı yakaladılar. Rusların, 1556'da Astrahan Hanlığı'nı ilhakı, bu arada, İran Safevi yönetiminin de, Hindistan'daki Babürileri yanına alarak³ sınırlarını Türkistan hacılarına kapatması üzerine Türkistanlılar her yönden kuşatılmış oldular. Bu gelişmeler karşısında Hive hanı Hacı Mehmed Han (1560-1603) ve Özbek hanı Abdullah Han (1539-1598) Osmanlı sultanına birer mektup gönderdiler. Bu mektuplarda kuşatılmışlıklarını vurgulayarak, Acem (İran) Şahı'nın Türkistan hacılarını, ülkesine girer girmez tutuklattığını, öte yandan Astrahan'ı alan Moskofların da hacılara ve tüccarlara yol vermekte güçlük çıkardığını haber veriyor ve Astrahan'ın fethedilip bu yolun açılmasını istiyorlardı. Sultan Selim cevabi mektubunda Şah'ın tutukladığı adamları kurtarmaya çalışacağını ve hacılar ile tüccarların emniyetle gelip gitmeleri için Astrahan yolunu açmaya niyet ettiğini bildirdi⁴. Osmanlı sultanı, bütün

1 Akdes N. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara, 1964, s. 95.

2 Kurat, s. 95.

3 Enver Konukçu, *Hindistan'daki Türk Devletleri*, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1988, IX, s. 485.

4 Halil İnalcık, Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Volga-Ren Kanalı Meselesi, *Belleten* S. 46, 1948, s. 368-369. Semerkant ve Buhara hanları da benzeri şikayetlerde bulunmaktaydılar. Aynı yer, dipnot 86. Türkistan'lı hacılardan, bilhassa Azak Denizi üzerinden hacca gitmek isteyenler için güçlük çıkarılıyordu. Hive hanı Hacı Muhammed ve Özbek hanı Abdullah Osmanlı sultanına elçiler gönderdi. Kurat, 78. Hac yolunun güven altında bulundurulması Osmanlı padişahının görevlerindendi. Özbek hanı Abdullah ile İran şahı arasında şiddetli savaşlar çıktığından İran şahı Türkistandan gelen hacılara

dünya müslümanları gibi, Türkistan müslümanlarının gözünde de halife-i ruy-i zemin ve hadimu'l- Haremeyni'-Şerifeyn dolayısıyla hac yollarının da koruyucusu idi. Osmanlılar siyasi ve stratejik sebeplerin yanında Türkistan müslümanlarının bu sıkıntısını da göz önüne alarak Rusları bölgeden çıkarmak istemişlerse (1565) de başarılı olamamışlardır⁵.

Buna rağmen Türkistanlılar her türlü zorluğu ve tehlikeyi göze alarak hac seferini İstanbul üzerinden gerçekleştirmeye gayret etmişlerdir. Onlar İstanbul'a geldiklerinde genellikle Eyüp Sultan civarına çadırlar kurarak konaklardı. Böyle bir hac mevsiminde, Sultan III.Mustafa (1737-1774) tebdil-i kıyafet dolaşırken, çoğunluğu Özbeklerden oluşan ve başkanlığını bir Nakşi şeyhinin yaptığı Türkistan'lı hacıların çadırlarına misafir olur. Halife-sultanın ziyaretinden çok memnun kalan hacılar geleneksel konukseverliklerini göstererek padişahı ağırlarlar. Bu ilgi ve hürmetten pek etkilenen Sultan da Türkistanlı hacıların geliş gidişlerinde konaklayabilmeleri için bir tekke yaptırma sözü verir. Sonraları *Özbek Tekkesi* diye anılacak olan binanın yapımı 1757 de tamamlanır ve başına da Özbek asıllı bir Nakşi şeyhi getirilir. Buna ilaveten, yine Türkistanlı hacılar için kurulan *Buhara Tekkesi* ve *Eyüp Tekkesi* de Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar hizmet vermeye devam etmişlerdir. Özbek Tekkesi'nin *künye ve resmi misafirler defterindeki* kayıtlara göre tekkede konaklayanların çoğu Taşkent, Hokand, Semerkant, Buhara, Kaşgar, Mergılan, Andican, Karakul ve Oş şehirlerindedir⁶. Bu kayıtlar bize söz konusu yıllarda en çok hacının bu şehirlerden geldiğini göstermektedir.

Bazı kayıtlardan, Osmanlı topraklarından geçen hacılara elden gelen her türlü resmi ve gayri resmi yardımın yapıldığını, mal ve can emniyetinin sağlandığını öğreniyoruz. Söz gelişi, Buhara Mirza Hacı Sabir'in 1225/1810'da gerçekleştirdiği hac seferi sırasında bir miktar parası Şam valisi Abdullah Paşa tarafından alınmıştı. Olayı duyan Buhara Emiri Haydar, Osmanlı Sultanına, söz konusu paranın geri verilme-

Iran yolunu kapatmıştı. Bu nedenle Hive, Semerkand ve Buhara taraflarından hacca gitmek isteyenler Derbent veya Astrahan üzerinden Osmanlı ülkesine gitmek zorunda bırakılmışlardı. Rusların Terek Irmağı yolunu da kontrolleri altına almak istemeleri hacıların için yeni bir sorun oldu. Fakat bütün bunlara rağmen Türkistan'dan Kafkaslardan, Nogay ilinden ve dahası uzak Kazan çevresinden bazı hacıların yine de İstanbul'a gelebiliyorlardı. Bunlar arasında bazan ünlü alimler ve tasavvuf büyükleri de bulunuyordu. Kurat, 95. Bir de hacıların ifadelerine göre, "her gün bin altın gümrük resmi getiren" bir ticaret merkezi Ruslardan alınmalı Osmanlılara verilmeliydi. Ruslar bir süre sonra Terek boyunda bir kale yaptırmaya başlamışlardı. Bu gelişme Osmanlıları, hac meselesini ciddiye almaya sevketti. 1563 baharı ve aynı yılın yazında Türkistan ve İdil Boyu hacıların başvuru arttı. Bunlardan bazıları Osmanlı uleması yoluyla, Vezir-i azam, Şeyhulislam ve hatta Kanuni Sultan Süleyman'a seslerini ulaştırmış olabilirler. Kurat, 95.

5 İnalçık, a.g.m. s. 349-402.

6 G.M. Smith, *The Özbek Tekkes of Istanbul*. Der Islam, 57/2, s. 131-132.

si ricasıyla bir mektup göndermişti. Bunun üzerine Padişah bölgenin en üst düzey yetkilisine gönderdiği emirde, Abdullah Paşa'dan gaspettiği paranın alınması, bu mümkün olmazsa Şam'da o kişi üzerine bulunan emlak ve araziden tazmin edilerek Dersaadet'e gönderilmesi istemişti⁷. Aynı şekilde, bir irade ile Buhara'lı Nakşi önderlerinden Şeyh Ahmed Efendi iki aylık yevmiye tahsisi ile Mısır Vapuru'na bindirilmiş ve İskenderiye'ye gönderilmiştir⁸. Benzeri bir olayla 1850'de karşılaşılıyor. 1267/1850'de hac seferi esnasında uzun süre İstanbul'da kaldığı için parası biten, Hokand Hanlığı şeyhulislamının oğlu Hacı Molla Ahmed Efendi'ye 500 kuruş atıyye-i seniyye verilerek ülkesine dönmesi sağlanmıştır⁹.

Türkistan hacılarına gösterilen bu hassasiyetten olsa gerek bölge yöneticilerinin zaman zaman İstanbul üzerinden Mekke'ye hediye sandıkları gönderdikleri anlaşılmaktadır. Mesela, Buhara emirlerinden Abdülahad, (1885-1910) 1311/1884 tarihinde Hacı Mirza Mehmed Şerif başkanlığında bir heyet ile bir hediye sandığı göndermiş, bunların Sadaret tezkiresi ile İstanbul gümrüğünden muayenesiz geçişine izin verilmiştir¹⁰.

Çarlık Rusya Döneminde Hac

Bir yandan kendi içlerindeki siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel durgunluk ve gerileme, diğer yandan Çarlık Rusya'nın yayılmacı siyaseti nedeniyle, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkistanlılar, söz konusu devletin sömürgesi haline gelmişlerdir. Bu durumda Türkistanlılar dini hayatlarını sürdürmekte bazı yeni zorluklarla karşılaşmışlardır. Özellikle hac gibi devlet izni ve desteğiyle gerçekleştirilebilen ibadetlerde, kendi dinlerinden olmayan bir devletin resmi makamlarının himmetine muhtaç duruma gelmişlerdir.

İstilacı Rusların Türkistan'da nasıl bir din siyaseti izlediği hakkında henüz kapsamlı bir ilmi çalışma yapılmamıştır. Bununla birlikte, 1867-1882 yıllarında ilk Tür-

7 B. A. Hatt-ı Humayun, no. 7917, Bu belge şu kitapta yayımlanmıştır: Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetler Dair Arşiv Belgeleri, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay. Ankara, 1992, belge no. 51, s. 107-108 (Bundan sonra Belgeler olarak gösterilecektir.)

8 B. A. İrade-Meclis-i Vala, no. 6455, (Belgeler, s. 26, belge no. 65). Meclis-i Vala Mazbatası: "Buharalı Ahmed Efendi 10 nefer evlad-ı ıyali ile İstanbul'a gelip Yeni Camiye yerleşti. Kış yaklaşınca altı ay kendilerine ikamet yeri gösterildi. Yeterli miktarda maaş bağlandı. Beherine iki ay müddetle yevmiyeleri olan 1800 kuruş verilmesi, sonra zamanı gelince Mısır Vapuru ile İskenderiye'ye gönderilmesi." *Belgeler*, s. 115-117.

9 B. A. İrade- Meclis-i Vala, no. 6928, (Belgeler, 26, belge no 61).

10 B. A. Yıldız Sadaret Hususi Maruzatı, no. 296/108, (Belgeler, 42, belge no. 104, s. 173.) "Buhara Emiri tarafından Mekke-i Mukerreme'ye isal olunmak üzere bazı hedeyayı havi olarak mukarrirlerinden birine tevdi olunmuş ve Dersaadet Gümrüğü'ne gelip küşad olunmaksızın müsaade olunması Rusya Sefareti'nden iltimas olunmakta bulunmuş... Mezkur sandıkta bulunan şal ve kumaş ve işlemeli bazı şeylerden ibaret olup bir güne eşyayı muzırta olmadığı Sefaret baştercümânı Mösyö Maksimof tarafından Hariciye Nazırı Paşa Hazretlerine namus üzerine temin olunduğu..."

kistan askeri genel valiliği yapan Von Kaufman'nın bir konuşmasında sarfettiği şu cümleler bize bazı ipuçlar vermektedir: “İslamın bu topraklardaki varlığına tahammül etmek zorundayız. Ancak onun teşvik ve propagandasının yapılmasına izin veremeyiz. Artık İslamın yaşaması için gerekli olan zaruri şartlardan mahrum olma zamanı geldi. O kendi kendine yok olacaktır. Dolayısıyla onu sınırlandırıcı bir siyaset izlemeyelim. Bu halkı karşımıza almak olur¹¹.”

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Rusya müslümanları için hac dini bir ibadet olmanın ötesinde siyasi ve kültürel bir hadise idi. Bu nedenle Ruslar, Türk illerini istilaya başladığı tarihten itibaren haccın siyasi yönünü daima göz önünde tutarak müslümanları hacdan alıkoymanın yollarını arıyorlardı.

Bunlardan biri idari engellerdi. Rusya İçişleri Bakanlığı, vilayetlere gönderdiği bir yazı ile hacılara “katiyen” pasaport verilmemesini bildirdi. Bu yazı üzerine 1880 yılında Rusya hakimiyetindeki pek çok bölgede hacılara pasaport verilmedi. Ancak bu engelden yılmayan hacılar Odesa limanına kadar gelip buradan yüksek fiatlarla pasaport alarak yollarına devam ettiler. Bu yolla haccı önleyemeyen Rusya yönetimi 1904’te pasaport yasağını kaldırdı¹².

Çarlık yönetiminin hac ile mücadelede bilim adamları ve misyoner teşkilatlarına risaleler ve kitaplar hazırlattıklarını biliyoruz¹³. Bunlardan biri, söz gelimi, *Hac ve Mekke’ye Seferin Din ve Siyasete Tesiri*, adıyla 1870’li yıllarda basıldı. Bu risalede haccın siyasi ve kültürel boyutuna dikkat çekilerek müslümanların mümkün mertebe hacca gitmekten menetmek için alınması gereken tedbirlerden söz ediliyordu¹⁴.

İslam dünyasında 19. yüzyılın sonlarına doğru, Panislamizm akımının yaygınlaşması Rusları iyice telaşa düşürmüştü. Nitekim aynı endişeyi, İslam dünyasının büyük bir bölümünü sömürgesi haline getiren başta İngiltere olmak üzere diğer Batılı ülkeler de duyuyorlardı. Bunu bir şekilde engellemek için de ‘bulaşıcı hastalık’ tehlikesini öne sürmüşler ve müslüman tebalarının sağlığını korumanın (?) yollarını aramak için 1890’lardan itibaren uluslararası bulaşıcı hastalıklar ve karantina konferansları

11 N. Ostroumov, *Türkistan Ülkesi Tubcay Ahalisi Maarifîge Karışlardaki Bıkararlık*, İslam İkki Od Arasında Taşkent, 1992, s. 12; D. Brauzer, *Mekke’ge Yol, Türkistan Hacıları ve Çar Hukumatı*, (Özbekçeye çev. N. Egamberdiyev), Turan, Mayıs, 1993, s. 30.

12 Hatta Odesa’da müslümanlara yüksek fiatlarla sahte pasaport satan dükkanlar açılmıştı. A. İbrahim, *Hüccac-ı Müslimin ve Umur-ı Sıhhiye*, Tearüf-i Müslimin, 28 Receb 1328, c. I, aded 9, s. 142.

13 İbrahim, *Hüccac-ı Müslimin ve Umur-ı Sıhhiye*, s. 142.

14 Rusya’da Müslümanlar yahut Tatar Akvamının Tarihçesi, Mısır, 1318/1900, 56. Bu risale Salih Cemal tarafından Osmanlı Türkçesine aktarılmıştır. Söz konusu risalenin A. İbrahime’in Çolpan Yulduz adlı eserinin bir nüshası olduğu tarafımızdan tespit edilmiştir. İbrahim, *Hüccac-ı Müslimin ve Umur-ı Sıhhiye*, s. 142.

düzenlemeye başlamışlardı¹⁵. Sömürgeci ülkelerin geliştirdikleri bu siyasete göre, görünüşte, hacca gitmeye resmi bir engel yoktu; ancak bulaşıcı hastalıklar nedeniyle hacca gidecek şartlar şer'an ortadan kalkıyordu. Rusya müslümanlarından Özbek asıllı Abdürreşid İbrahim (1850-1944) bu konuda bizzat müşahadelerine dayanarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Karantina her ne kadar görünüşte sıhhi bir tedbir ise de, esasen siyasi bir mel'anettir. Fakat ne yazık ki, bizim Osmanlı hükümet ricali ve doktorları bunun siyasi cihetinden tamamen gafil ve cahildirler... Avrupalılar ise sıhatten ziyade siyasi cihetine ehemmiyet vermişler ve vermektedirler. Bu hususta ilme değil, delil olarak gördüklerime müracaat edeceğim: Rusya'da Rus hükümeti ricali hacılara mahsus bir çok tedbirler düşünmüşler ve müslümanları hacdan menetmek için eserler yazmışlardır. O eserlerde yazılmış maddelerin biri karantina meselesidir. Hatta gerektiğinde sahte kolera icad etmek de tedbirlerden biri olarak gösterilmiştir. Buna ek olarak fiilen her sene Recep ayı başlarından itibaren mutlaka Rusya'nın bir vilayetinde kolera başgösterdiğine dair haberler çıkardı. Bir zamanlar hacılar Rusya'dan Recep ve Şaban aylarında hareket ederlerdi. O senelerde mutlaka Recep ayında kolera eseri görülmeye başlardı. Bu son senelerde Hicaz Demiryolu münasebetiyle yollar kıaldı. Dolayısıyla Receb'te kimse pasaport için başvurmuyor. Kolera da(hacca gitme ayı olan) Ramazan ve Şevval aylarına çekildi. Kolera da müslüman olmuştu; mutlaka Kameri takvim hesabıyla gelirdi. Bir ara müslümanlar bunun çaresini de düşündüler; Hicaz pasaportu almaz oldular. Başka memlekete gitmek istiyoruz diye başvurarak pasaport alıp Hicaz'a gittiler. Bu durumda kolera da ayını şaşırdı. Sonra Hicaz'dan dönenlere uygulanan karantinaya gelince; bunların ekserisi kanuni değildir... Karantina kanununda bir madde vardır ki “bir adam bir hastalıktan dolayı karantinaya alınırsa hastalık olan ülkeye geri gitmedikçe ikinci defa alınmaz.” Halbuki bizim hacılar Mekke'den çıkar Tur-i Sina'da karantina rezaletine tahammül eder. Oradan Beyrut'a gelir bir daha karantinaya alınır, Urla'ya gelir bir daha. Rusya'ya gidecek olursa Kefe'de bir daha karantinaya tabi tutulur. Halbuki bunların hiçbirisi kanuni ve de sıhhi değildir. Hatta bir zamanlar öyle rezaletler vardı ki, akıl kesinlikle kabul etmezdi. İstanbul'dan bir müslüman her ne zaman Rusya'ya gidecekse, her ne zaman olursa olsun, Müslüman olduğu için mutlaka karantinaya alınır. Ama vapur dolusu yüzlerce Rus Kudüs'ten hacdan döner, kimse karantinaya gitmez, içinde tek bir müslüman olursa mutlaka karantinaya tabi olurdu... Şimdi bir kaç seneden beri karantinaları hacıların dönüş zamanına hasrettiler¹⁶.

15 Brauzer, s. 31. İngiltere'nin Hindistan müslümanlarına hac mevsiminde uyguladığı karantina zulmü için bkz. A. İbrahim, *İslâm Dünyası, Çin ve Hindistan'da İslâmiye*, haz. M. Paksu, İstanbul, 1987, c. II, s. 383 vd. Rusyada bulaşıcı hastalık ve kolera salgını tehdidi Fortunat'ın adındaki bir Rus tarafından teşkil edilmiştir. İbrahim, *Hüccac-ı Müslimin ve Umur-ı Sıhhiye*, s. 142.

16 İbrahim, *İslam Dünyası*, s. 385-386.

Bütün bu tedbirlere rağmen Rusya hükümeti hac meselesini istediği şekilde çözemeyince 1896'da Türkistan Genel Valiliği'ne bağlı özel bir hac komitesi kurdu. Bu komite ilk toplantısında '*Hacca gitme, mahiyeti itibariyle önlenemez ve engellenemez olduğundan ona izin vermek gerekir. Ama ona gösterilecek müsamaha zorunlu ve gönülsüz bir müsamahadır.*' kararına vardı ve hac seferlerinin bir program dahilinde yapılmasını sağlayacak bir proje sundu. Buna göre deniz yoluyla gitmek isteyen hacılar Türkistan'dan trenlerle Kırım'ın Odessa limanına taşınacak, oradan da Rus gemileri ile Hicaz'a ulaştırılacaktı. Bu proje uzun tartışmalardan sonra 1903'te Çar tarafından onaylandı ve yürürlüğe kondu¹⁷. Bu arada, 1904'de de bir genelge ile pasaport yasağı kaldırıldı¹⁸. Bu gelişmeler karşısında Taşkent'li zengin tacirlerden Seyyid Gani Azimbayev hac organizasyonu konusunda Türkistan Genel Valiliği'ne bir proje sundu. Valilik buna sıcak bakmayınca İmparatorluğun başkenti St. Petersburg'a kadar giderek projesine onay aldı. Söz konusu projeye göre hacılar için özel trenler ve istasyonlar tahsis edilecek; toplanma yeri olan Odessa limanında hacihaneler ve sağlık merkezleri kurulacak ve yol boyunca hacılara yardımcı olabilecek tercümanlar görevlendirilecekti. Ayrıca hac işi özel seyahat acentelerine verilecekti¹⁹. Seyahat acentelerinden biri olarak Saidazimbayev'in şirketi yeni düzenleme ile ilk hac seferini 1908'de 10.000 kişilik bir grupla gerçekleştirdi²⁰.

Söz konusu yeni düzenleme Türkistan hacılarının çilesini ortadan kaldırmadı. Azimbayev'in uygulamaları hakkında ağır tenkitler içeren bir mektup bunu belli bir ölçüde ortaya koymaktadır. Türkistanlı hacılardan Mustafa Yangaliçef'in Tearuf-i Müslimin idaresine gönderdiği mektubu adaleştirerek veriyoruz²¹.

"Bir hacının gözyaşıyla yazılan bu mektubu aşağıda veriyoruz. Muharrir Efendi!

Gözlerimden kanlı yaşlar dökerek yazdığım şu mektubu Allah aşkına gazetinizde yayımlayınız.

Bundan iki sene önce Seyyid Gani Azimbayev adındaki birisi Odesa'da hacılara yalnız simsarlık ediyordu. Bu sene ise işi pek büyütüştür. Hacılar Odesa'ye gelir gelmez ve daha istasyondan çıkar çıkmaz yakayı polislerin eline veriyor. Bunlar zavallı hacıları hapisaneye hahpus götürür gibi iki taraftan sü-

17 Brauzer, s. 31.

18 İbrahim, *Hüccac-ı Müslimin ve Umur-ı Sıhhye*, s. 142.

19 Ruslar Hicazdaki elçilik ve konsolosluklarında Türkistanlı müslümanlardan memurlar istihdam edilmiştir. Söz gelimi; Semerkand'lı şair ve düşünürlerden Sıddki Aczi'nin (1864-1927) 1900'de Cidde Elçiliği'nde tercümanlık yapmıştır. Begali Kasimov, *Meslekdaşlar*, Behdudi, Aczi, Fitrat, Taşkent, 1994, s. 47.

20 Brauzer, s. 32.

21 Mustafa Yangaliçef, *Mektup*, Tearuf-i Müslimin, 24 Şevval 1328, c. I, aded 19, 209-210.

rükleyip Azimbayev'in hacihanesine götürüyorlar. Hacihaneye bir kere girdikten sonra çıkmak katiyen yasaktır. Eğer hacılardan biri bilmeyerek kapıya doğru yaklaşacak olsa kapı dibinde nöbet bekleyen polisler 'Hadi buradan köpek'!! diye hacıya bağırıyor.

Bu uygulamayı Odesa gazeteleri sağlık sebebiyle diye yazıyorlar. Halbuki bizimle bir muhitte yaşayan Odesa'ya kadar bir vagona gelen, pislikte, sefalette bizim hacılardan bin kere fena olan Palamonikler (Kuduse giden Rus hacıları) şehir içerisinde serbest serbest dolaşıyorlar ve istedikleri yere girip çıkıyorlar. Amma müslüman hacılar şu hacihane dedikleri menhuş binada mahbusluğa mahkumdurlar. O kadar cebr ve zulüm görüyorlar ki zavallı hacılar şiddetinden kan ağlıyorlar. Hacihane içinde bir dükkan açılmış. Fakat her şey hükümetin gözü önünde beş misline satılıyor. Çıkıp dışarıdan almak ise katiyen yasaktır.

Odesa'dan giderken hacılar Rus şirketlerinin vapurları ile gitmeye ve bileti de gidiş-geliş almaya mecburdurlar. Eğer yalnız gidiş bileti alınmak istense şirketler vermiyor. Fıatı da akıllara hayret verecek derecede yüksektir. Zaten bu her sene böyledir... Kendisi de bir sürgün gibi vapur hademelerinin tahkiri altında ezilerek gidip geliyor. Bunların haline kimsenin baktığı yok. Bir hacı vapuruna adeta bir lağıma bakar gibi iğrenerek bakıyorlar. Acaba, ne vakte kadar bu halimiz devam eder. Acaba bu halimiz Duma'daki ve İstanbul'daki hürmetli Meclis-i Mebusan'daki müslüman azaların ne vakit gözüne çarpıp da bu rezalitten kurtulacağız. Duma'daki murahhas vekillerimiz ve İstanbul Meclis-i Mebusan azaları da ev sahipleri, bizler ise onların misafirleriyiz. Bizim halimize bakmak, memleketlerin içerisinde böyle zilletlerin kendi müslümanlarına uygulanmasına razı olmak Osmanlıların öteden beri iftihar edegeldikleri misafirperverlikleriyle hiç bir vakit kabil-i telif değildir zannederiz.

Karadeniz sathına çıkana kadar gördüğümüz zulümlerden Duma'daki müslüman azalara şikayet edeceğimiz gibi, Odesa'dan ayrıldıktan sonra gördüğümüz köle ve esirlik muamelesinden de Osmanlı Meclis-i Mebusan azalarına şikayet ediyoruz.

Ey millet vekilleri! milletinizin şu ahvaline bakınız! Merhamet ediniz! Medeniyet içerisinde icra olunan bu vahşetlere müsaade etmeyiniz. Başka milletler gibi bize de kemal-i hürriyet ve istirahatle hacc-ı şerifimizi eda edelim. Bunun çaresini bulmak üzerinize vacibdir, farzdır. Aksi halde Cenab-ı Hak indinde mesuliyetiniz pek büyüktür."

Daha önceleri kervanlarla yapılan yolculuklarda geleneksel belli yerlerde konaklama tesisleri ve güvenlik sistemleri vardı. Demir yolu ile ulaşımda ise binlerce hacı adayı trenlere zamanında binebilmek için kapasitesi yetersiz istasyonlarda toplanıyorlardı. Buralarda hacıların hayatını tehdit eden sağlık ve güvenlik sorunları ortaya

çıkıyordu. Hacıların çoğu kalabalıkta yeterince temizliğe dikkat edemediklerinden dolayı hastalanıyorlar, çoğu da parasını çaldırıyorlardı. Bu duruma düşen hacılar Hicaz veya İstanbul'a ulaştıklarında para dilenmek veya Rus konsolosluklarına başvurmak zorunda kalıyorlardı. Eğer bu kapıdan elleri boş dönerlerse Osmanlı Devleti yetkililerine başvurarak yardım alıyorlardı²².

Türkistanlı hacıların maddi bakımdan da yollarda büyük sıkıntılar çektikleri anlaşılmaktadır. Bir hac yolculuğundaki seyahat notlarından anladığımızı göre Behbudi'nin ifadesiyle *"Kesesinde binlerce pulu olmadığından doyusya yemek yiyemiyor. Karantinalarda kendini miskin gösterip, zilleti kabul edip pulusuz geçiyor. Mektep veya medrese okuyan hacı bulunamıyor"*²³. Yine Behbudi'nin kayıtlarına göre Türkistan hacıları şu durumdaydı: *"Bazı hacılarımız keselerinde akçe olmadan yola çıkarlar, Biz miskiniz diye hammal ile, bir iki kuruş alan karantina ve liman memurları ile kavga etmeleri üzücüdür. Bazıları bir ay önce Türkistan'da pişirilen kokmuş etler yiyip hasta olurlar. Bunun yanında sıcak havalarda, kaz ve at eti yerler. Bir kısmı ekmeği kalanfura batırıp üstüne çay içip sonunda kanbız ve hasta olurlar."*²⁴

Kadınların hac yolculuğu daha ağırdı. Behbudi bu konuda da şu kayıtları düşmektedir: *"Bir nice Türkistani biraderler kadın ve çocukları ile hacca giderler... Gemide bizim Türkistan kadınlarının ahvali çok zor ve esef vericidir. Bu hal ile kadınları sürüklemek ve onları ayaklar altına almak ve gemilerin en kötü yerinde saklamak, elbiselerinin 'kuyruk'larına sarıp gemiye tıkmak günahdır. Onlar külfet-i sefer ve eziyet sebebi ile hasta olurlar. Biçare analarımız bu halet ile getirilmese iyi olur. Ferace-çarşafı olsun da, bu kuyruklar niçin gerek? Bu kuyruklar kesilsin ki eziyetleri ve mihnetleri azalsın."*²⁵

Rusya İmparatorluğu, büyük bir direniş veya sosyal huzursuzluklardan çekinmiş olmalı ki müslümanların hacca gitmesine açıktan tavır almamış, fakat, yukarıda değindiğimiz gibi, çeşitli zorluklar ve sınırlamalarla kontrol altına almaya çalışmıştır. Bu siyaset karşısında ise müslümanlar *gizli hac yolculuğu* usulünü bulmuşlar, bazan sağlık, ticaret vb. sebepler göstererek bazan da tamamen kanunsuz ve gizli yollarla yurt dışına çıkıp hacca gitmişlerdir. Nitekim, Rusya'nın Cidde Konsolosluğu, zaman zaman, ellerinde resmi pasaportları olmayan çok sayıda Türkistanlı hacının Cidde limanından Hicaz'a girdiğini tesbit etmiştir²⁶. Bunların çoğu, muhtemelen gizli yollarla İran, Hindistan veya Afganistana geçiyor oradan da kara veya deniz yoluyla Hicaz'a ulaşıyorlardı. Bunun yanında, Rusya, bazı iç ve dış gelişmeleri gerekçe göstere-

22 Brauzer, s. 31.

23 Mahmud Hoca Behbudi, *Seyahat Hatıraları*, yay. haz. Begali Kasimov, Taşkent, 1994, s. 102.

24 Bahbudi, s. 45.

25 Bahbudi, s. 44.

26 Brauzer, s. 30.

rek bazan hacca yasaklayabiliyordu. Söz gelimi, Fergana'da çıkan 1889 Dükçü İşan Ayaklanması sırasında ve 1903'te müslümanların hacca gitmesi yasaklanmıştır²⁷.

Çarlık dönemi boyunca Türkistan'dan ne kadar müslümanın hacca gittiğini tam olarak bilemiyoruz. Bunun gerçeğe yakın bir şekilde tespit edilebilmesi için Rusya ve Ciddi konsoloslğunun arşivlerinin incelenmesi gerekir. Bununla beraber Rusya'nın Ciddi Konsoloslğu'nun 1894 yılı kayıtları bize bir ipucu vermektedir. Söz konusu yılda, % 75 ini Fergana Vadisi hacılarından oluşan 3500 kişilik hacı kafilesi Hicaz'a ulaşmıştır²⁸. Hacı sayısı yılın hasılatına, yani bolluk veya kıtlık olmasına göre, değişiyordu. Mesela, 1909'da bölgenin ana geçim kaynaklarından olan pamuk hasılatındaki düşmeden dolayı Fergana'dan 1500 civarında hacı gitmişken 1910'da hasılat iyi olmuş hacı sayısı 5000'e çıkmıştır²⁹.

Türkistan Türkleri Çarlık Rusya döneminde böylesine ağır şartlarda olmalarına rağmen Kutsal Topraklar'a olan sevgi ve bağlılıklarını her fırsatta dile getirmişlerdir. Özellikle hac yolculğunun kolaylaştırılması yönünde atılan adımlara ellerinden geldiğince destek vermeye çalışmışlardır. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti'nin, daha çok hac seferini kolaylaştırmak için yapımına giriştiği İstanbul-Hicaz Demiryolu'na maddi katkıda bulunmuşlardır. Söz gelişi, Buhara Emirliği kuşbeglerinden (sadrzamlarından) Astanakul Hicaz Demiryolu için 1316/1899'da Hicaz Demiryolu İane Komisyonu'na 37.846 kuruş göndermiştir³⁰. Aynı şekilde, Kırgız manaplarından (yöneticilerinden) Şabdan Baatır (1839-1912) 1904'te İstanbul üzerinden Hacca giderken söz konusu demiryolu için iki bin som yardımda bulunmuş, bunun üzerine II. Abdülhamid tarafından kendisine bir altın madalya ve berat verilmiştir³¹.

Sovyet Döneminde Hac

Türkistan 1917 Bolşevik İhtilali ile dine karşı adeta savaş açan yeni bir döneme girmiştir. Bolşevikler, ihtilalin ilk yıllarında İslama karşı sert tedbirler almıştır. Bunun başlıca sebebi, Türkistan'ın bağımsızlığı için ortaya çıkan ve 1921 sonlarında Enver Paşa'nın gelmesiyle yeni bir ivme kazanan *Basmacılık* hareketidir. Yeni rejim söz konusu hareket karşısında istediği başarıyı sağlayamayınca din ile mücadele siyasetinden, teoride olmasa da pratikte bir süre vaz geçmiştir.

Bu dönemde bütün bölgede hac işlerinin nasıl yürüdüğünü ve halkın hacca gitme imkanı bulup bulmadığını tam olarak bilemiyoruz. Ancak Fergana'daki durum hak-

27 Muhammed Musa Türkistani, *Kaybolan Vatan Türkistan Faciası*, İstanbul, 1983, s. 70-71.

28 İsa Cabbarov, *Zulmetten Marfatğa*, Taşkent, 1984, s. 38.

29 Brauzer, s. 31.

30 B. A. Yıldız Esas Evrakı, Kısım 18, evrak no 480/230 (Belgeler, 45, belge no 111, s. 45, 179).

31 Kemal Şabdan Uulu, *Şabdan Koskaca Tarih*, Şabdan Baatır, haz. N. Kaparov, Bişkek, 1992, s. 13.

Şabdan Ata, TDV Haber Bülteni, Kasım 1996, sayı 44, 46. Beratin fotokopisi burada verilmiştir.

kında elimizde, kısıtlı da olsa, bilgi bulunmaktadır. Basmacılık hareketinin ilk başladığı ve en başarılı olduğu yörelerden biri olan Fergana Vadisi'nde Kızıl Ordu ile Basmacılar arasında 1918-1922 yıllarında gerçekleşen şiddetli çarpışmalar maddi ve manevi yönden halka çok büyük sıkıntılar vermişti. Bu denli ağır baskılar altında kalan Fergana müslümanları da, dini bir sığınma ve teselli kaynağı olarak görüp ona yönelmişlerdir, hatta bir kısmı çareyi hacca gitmekte bulmuştur. Bu tavrı Türkistan Halk Komiserleri Sovyeti başkanı (bakanlar kurulu başkanı) Kaygısız Atabayev Türkistan Komünist Partisi Merkezi İcra Komitesi'nin Agustos 1922 tarihli 4. toplantısında şu sözlerle ifade etmiştir: "*İnsanlar tek tek veya guruplar halinde, çoğu durumlarda köylerindeki kurulu düzenlerini bozup, mal-mülklerini satıp, çocukları olmayanlar hanımlarından ayrılıp Mekke'ye gitmek için trenlere koşuyorlardı. O günlerde hacca gitmek öylesine yaygınlaşmıştı ki bütün Fergana'nın geleceğini tehdit eder duruma gelmişti.*"³²

Bu yıllarda, dini vecibelerini yapamayacakları korkusu ile Türkistanlı Türkler hacca bahane edip ülke dışına çıkmışlar ve çoğu bir daha geri dönmemişlerdir. 1920'li yıllarda ve daha sonraları Hacca giderek Arabistana yerleşen sadece Özbeklerin sayısı bu gün 300-400 bin civarındadır³³.

Bolşevikler, Türkistan'da hakimiyetlerini tam olarak kurduktan sonra din ile mücadeleyi yeniden başlattılar. Özellikle, 1920'lerin sonunda faaliyetlerini hızlandıran *Güreşgen Hudasızlar Birliği*'nin (Mücadeleci Allahsızlar Birliği) yayın organı Hudasızlar jurnalinde bütün dini konular gibi hacca ilgili de çok populist ve saldırgan yazılar çıkmaya başladı. Bunlardan biri olan *Hac ve Kurban* adlı makalede bütün dinlerin hac anlayışı ve haccın ortaya çıkışı menfi bir yaklaşımla ele alınıp, İslamda haccın farz kılması işlenmiştir. Buna göre Muhammed, hacca, hiç bir bitki yetişmeyen çöl Mekke'sine gelir sağlamak ve İslam dünyasını kontrol etmek gibi ekonomik ve siyasi mülahazalarla farz kılmıştır. Yazıda şu cümleler dikkat çekicidir:

"İşte bu Mekke Araplarından başka hiç kimseye ne maddi ne manevi beş kurşluk faydası olmayan hacca her yıl dünyanın her tarafından gelen müslümanlar vardır. Bu hac seferine yüz milyonlarca akçe sarf ediliyor ve yüzbinlerce günahtsız hayvanların kanları dökülüyor. Zenginler, fakirlerin ve emekçilerin güçlerinden faydalanıp topladıkları paralarını elini sıcak sudan soğuk suya sokmayıp bütün ümidini hacca bağlayan Mekke Araplarına yedirmeye ve Allah'ın ile Muhammed'in rızasına kazanmaya harcıyorlar"³⁴.

Yine aynı mahiyette 'Hac ve Hicaz' adlı bir makalede şu cümleler yer almaktadır:

32 *Kaygısız Atabayev'in Kayıtları*, Özbekim, ed, M. Mansur, Taşkent, 1992, s. 85.

33 Ş. A. Hayitov, N. S. Sabirov, A. S. Legay, Haricdağı Özbekler, Taşkent, 1992, s. 8, 22.

34 *Hudasızlar*, no: 4, 1929, s. 32-33.

"Biz elbette burjuvazi alimlerinin hacla ilgili yorumlarına katılmıyoruz... Hac İslamdaki hakim sınıfların siyasi ve ekonomik mücadele meydanı hem de mücadeleci Asya ve Avrupa emperyalizminin 'mahfi iş' yeridir. Kapitalist devletlerin siyaset ve ekonomi uzmanları hacın güçlü etkisinden yararlanıyorlar, bu dini töreni kendi maksatları için kullanıyorlar. Bunda her türlü siyasi hesaplar yapıp, hacılar bu devletler için tecrübe tarlası olarak hizmet ediyorlar. Hacda çeşitli maksatlar için yapılan propagandalar hacılar vasıtası ile bütün müslüman doğuya yayılıyor. Hac İngiliz emperyalizmine de yardım ediyor. Dahası, hac tehlikeli bir iştir. 1924'te Şerif Hüseyin zamanında hacıların çoğu soyuldu, %20'si öldü veya öldürüldü. Bu oran bazı yerlerde %60'a kadar çıktı."³⁵

Görüldüğü gibi birinci makaleden fazla olarak, ikinci makalede hacın siyasi yönü ve Sovyet devletine getireceği tehlike açıkça ifade edilmektedir.

Her ne kadar II.Dünya Savaşına kadar Sovyetler Birliğinden hiç kimse hacca gidememiştir gibi genel bir kanaat varsa da bölgedeki gezim sırasında (1994 Ocak-Temmuz) Diniye Nezareti yetkililerinden aldığım sözlü bilgilere göre, 1930-1935 yılları arasında bile hiç bir organizasyon olmamasına rağmen insanlar şahsi gayretleri ile, muhtemelen başka nedenler ileri sürerek ülkeden çıkıp hacca gidebilmişlerdir.

II.Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği yetkilileri savaşı kaybetmekle karşı karşıya kalınca din siyasetini yeniden gözden geçirmek gereği duydular. Bu çerçevede, halka vatan sevgisi aşılacak kaydıyla dini kurumların faaliyetlere başlamalarına sınırlı da olsa izin verdiler. Türkistan'da, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti adıyla müslümanlar için 1943'te bir kurum teşkilatlandırıldı. Resmi bilgilere göre, 1945 yılında Orta Asya ve Kazakistan fukahasının toplantısında İslam dünyası ile ilişkileri geliştirme ve hacca gitme kararı alındı. Çok sayıda halk Diniye Nezaretine hacca gitmek için dilekçeler verdi. Diniye Nezareti de bu istekleri merkezi hükümete bildirip oradan izin aldı. O yıl Diniye Nezareti kadılarından Muradhoca Salih-hocaoğlu'nun başkanlığında Karakalpakistan'dan bir molla, Namangan'dan bir tacir, Hocend'den bir imam hatip, Kazakistan'dan bir öğretmen ve bir tacirden oluşan 6 kişilik hac heyeti İran üzerinden Bağdad'a, Mısır'a oradan da Mekke'ye ulaştı³⁶. Bu fiili uygulamaya rağmen Diniye Nezareti'ne kuruluş kanununda hac organizasyonu görevi ve yetkisi verilmemişti.Dini yerlerin ziyareti ile ilgili şu ifadeler vardı: "*Orta Asya ve Kazakistan'da bulunan mukaddes yerleri ve azizlerin mezarlarını ziyaret etmek isteyen ve müracaat eden müslümanlara Diniye Nezareti sözlü veya yazılı izahat verir.*"³⁷

35 Hurdasızlar, no: 7-8, 1930, s. 67-68.

36 Kadı Muradhoca Sallih, *Ötken Yıl Hac Seferi*, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti Jurnalı, S. 3-4, Taşkent, 1946, s. 25; Şemşuddinhan ibn Ziyaeddinhan ibn İşan Bababahanov, el-Müfti Ziyaeddinhan ve Türasahü'l-Fikri, U.S.S.R., 1987, s. 63.

37 Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti Kanunu, Taşkent, 1945, s. 10-11.

Ancak 1947'de, tıpkı Çarlık döneminde olduğu gibi, kolera salgını tehlikesi (?) bahane edilerek, 1953'te Stalin'in ölümüne kadar hacca izin verilmedi. Bu yıl Sovyet hükümeti hac politikasını yeniden gözden geçirerek; *Sovyetler Birliği'nin dünyada ve özellikle de İslam dünyasında iyi propagandasının yapılmasına ve dünyaya açılmasına vesile olacağı ve dışarıya 'müslümanlara din hürriyeti ve özel imkanlar' vardır mesajını vereceği* düşüncesiyle hacca yeniden izin verilmesine karar verdi. Tarihi kesin belirtilmemekle birlikte Diniye Nezareti'nde bir Halkara (Uluslararası) İlişkiler Bölümü kurulmuş ve bu bölüme '*dahilde ve haricte dini ziyarette bulunacaklara bu arada hacca gideceklere izin verme*' yetkisi ve görevi yüklenmiştir³⁸. Bu düzenlemelerden sonra giden bir hac kafilesi hakkında şu ayrıntılı bilgilere rastlamaktayız. 1955'te Sovyetlerden 20 kişilik kabile hava yoluyla hacca gitti. Güzel giyimli bu kabile büyük ihtimalle propaganda için, Türkiye'ye uğradı. Başkanlığının Moskova Camii imamı Salihof'un yaptığı bu heyette Avrupa Rusyası ve Sibirya Müslümanları Dini İdaresi'nden 3 Tatar ve 1 Başkırt, Kuzey Kafkasya Müslümanları Dini İdaresi'nden 1 Dağıstanlı, Maverayı Kafkasya Müslümanları Dini İdaresi'nden 1 Azeri ve Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi'nden 1 Karakalpak, 1 Türkmen, 1 Tacik 1 Kırgız, 2 Kazak, 8 Özbek bulunuyordu³⁹. Aşağı yukarı aynı kompozisyonda, tahminen 20-30 kişi, 1953-1989 yılları arasında neredeyse tamamı din görevlilerinden seçilmiş Sovyet hacı gurubu Mekke'ye gidip gelmiştir⁴⁰. Bu şahıslar da büyük ihtimalle rejimin güvendiği ve propaganda yapabilecek insanlardı. Yine yetkililerden aldığım sözlü bilgilere göre, 1945-1990 yılları arasında yılda 15-30 arasında hacı, bütün Sovyetler Birliği'nden giderken her müslüman cumhuriyete 2-4 kişi arasında kon-tentjan tanınmıştı.

1980'lerin ortalarından itibaren M.Gorbaçov'un '*açıklık ve yeniden yapılanma*' (galastnost ve prestroika) politikaları hac meselesine de yansımıştır. 1989'da on binlerce müslüman hacca gitmek için dini idarelere başvurduklarından, zor durumda kalan Sovyet yetkilileri, birdenbire hac masrafını yükseltmek yoluna gitmişlerdir. Mesela 1989'da hac masrafı 4000 ruble iken 1990'da 13.000 rubleye, 1991'de de 30.000 rubleye çıkarılmıştır⁴¹.

Bağımsızlık Döneminde Hac

Türkistan cumhuriyetleri 1991'de bağımsızlıklarına kavuşunca din ve vicdan özgürlüğü konusunda yeni kanunlar çıkararak dini ibadetlerin yerine getirilmesi yönün-

38 el-Müfti Ziyauddinhan bin İşan Babahan, el-İslam ve'l-Musulimun fi Biladi's-Sovyetiyye, 1400, U.S.S.R. s. 91.

39 Cengiz Gököl, *Komünist Rusya ve Müslümanlar*, Ankara, 1958, s. 48-49.

40 Anny Sheehy, *Dağestani Muslim Protest Against Cost of Pilgrimage to Mecca*, Report for U.S.S.R., 28 Haziran, 1991, V. III, no: 26, s. 26.

41 Sheehy, s. 26.

de halka büyük kolaylıklar sağladılar⁴². Bu çerçevede halk rahat bir şekilde hacca gitme imkanına kavuştu. Hac ile ilgili engellerin ortadan kalkması üzerine hacı sayısında hızlı bir artış görüldü. Mesela 1991’de 4000, 1992’de 3600, 1993’te 3000 (sadece Özbekistan’dan), 1994’te 2700 (sadece Özbekistan’dan) Türkistanlı hacca gitmiştir. Bu rakamlara yakın hacının diğer Türk cumhuriyetlerden de gittiğini tahmin ediyoruz.

Yeni dönemde hac işlerinin nasıl organize edildiğini görmek için Özbekistan’a bakabiliriz. Özbekistan’da hac işlerini, Vezirler Mahkemesi (Bakanlar Kurulu) Huzurundaki *Dini İşler Komitesi ve Maverainnehir Müslümanları’Dini İdaresi* birlikte yürütüyorlar. Halkın başvurularını toplayan Dini İdare, bunları Dini Komite’ye iletiyor. Komite de resmi makamlardan gerekli izinleri alarak hacıları yolculuğa hazırlıyor. Yolculuk sırasında hac kafilelerine din görevlileri veriliyor. Böylece, elden geldiğince, hacı adaylarının maddi ve manevi ihtiyaçları karşılanarak bu kutsal yolculuğu tamamlamaları sağlanıyor.

Ancak Özbekistan’da hac ile ilgili sorunların tamamen çözüme kavuşturulduğu söylenemez. Bu konuda karşılaşılan problemler ve çözüm yolları ile ilgili olarak, benim de katıldığım Taşkent Dini Rehberler Toplantısı’nda, Taşkent Müftüsü naibi Şemsuddinhan ibn Ziyaeddinhan 23.3.1994’te şu bilgileri vermişti:

“Geçen ay S. Arabistan’a gittik ve hacılarımızın kalacakları yerleri kiraladık. Bunu yaparken iyi yerler olmasına dikkat ettik. Çünkü biz artık oraya müstakil Özbekistan hacıları olarak gidiyoruz. Ülkemizin şerefini düşünmeliyiz. Eskiden her cumhuriyetten 5’er kişiden yaklaşık 50 kişi giderdik, şimdi 3500 kişi gidiyoruz. Kişi başına yaklaşık 1000 dolarlık bir masrafımız var. Hacı kolaylaştırmanın bir yolu da eskiden atalarımızca o topraklarda biz Orta Asyalılar için yaptırılan vakıf misafirhanelerini geri almaktır. Bu konuda Suudi yetkililerle görüşmelerimiz devam ediyor, İnşaalah onları geri alacağız.”

Bu dönemde, hem dini teşkilatların yetkilileri hem de devletin en üst düzey yöneticileri haccin daha düzenli ve cumhuriyetlerin şanına yakışır şekilde yapılabilmesi için çaba sarf ediyorlar. Dini idarelerin sorumluları hacla ilgili gelişmeler konusunda devlet yetkilileri ve halkı bilgilendiriyorlar. 1994 hac mevsimi dönüşünde, Dini İşler Komitesi reisi Abdülğani Abdullayev, bir kaç gün üst üste gazete, radyo ve tv.lerden yayınlanan ve devlet başkanı İslam Kerimov’a gönderdiği şu teşekkür mektubunda bağımsız Özbekistan için haccin ne anlama geldiğini ifade etmektedir:

42 Bkz. Seyfettin Erşahin, *Bağımsızlık Sonrasında Türkistan Cumhuriyetlerinde Dini Yapılanma*, Türk Dünyasının Dini Meseleleri, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1998, s. 25-28.

"Özbekistan Respublikası Prezidenti Hurmetli İslam Kerimov Cenab-ı Alilerine,

Siz hürmetli cenab-ı alilerine, hac seferine müyesser olan bütün hacılar adına samimi teşekkürlerimi bildirmeme izin veriniz Aynı zamanda malum edelim ki, bütün hacılar gösterilen kolaylıklar ve maddi yardım için size sınırsız minnettardılar. Özbekistanlı ziyaretçiler Kabe-i Muazzama, Arafat ve Mina'daki vakitlerinde siz muhtereme, uzun ömür ve doğru işlerinizde muvaffakiyetler dileyip duada bulundular. Müstakil vatanımızın halklarına baht ve saadetler dilediler. Allah'ı şükredip, memnuniyet ile haber verelim ki siz muhteremin ali buyruğu ile hac seferini yapan heyet iyi çalışıp hacılar için Mekke'de iyi kalma yerleri buldular. Sefer boyunca onlar arasında kardeşlik ve birlik hüküm sürdü. Allah'ın emri yerine getirip büyük memnuniyetle döndüler. S. Arabistan idarecileri de Özbekistan hacılarına itina gösterdiler. Maverâünnehir Müslümanları İdaresi reisini Kral Fahd İbn Abdülaziz kabul etti ve siz muhterem prezidentimiz namından selam söyledik, memnuniyet ile kabul ettiler ve kendileri de siz cenab-ı alilerine de selamlarını gönderdiler. Yeni tayin edilen Hac İşleri Veziri Mahmud bin Muhammed Sefer cenapları bizi kabul ettiler ve Özbekistan'lı hacıların hal-hatırlarını sordular. Allah Teala'ya şükürler olsun ki bu yıl hacılara elden geldiğince iyi şartlar oluşturulmaya çalışıldı. Bu çalışmalar sonunda hacılarımız ziyaretlerini istenilen derecede ve samimiyetle eda ettiler. Sağlık Vezirliği tarafından gönderilen 5 doktor da hacıları memnun etti. Mekke ve Medine'de yaşamakta olan yurttaşlarımız da bu yılki hac organizasyonundan memnun olup siz muhtereme ve hac organizasyonu heyetine minnettar kaldılar. Onlar Özbekistan bayrağı altında oturup Allah'a şükürler edip gözyaşları ile yurdumuzdaki bütün kardeşlerine selamlar gönderdiler."⁴³

Bu mektuptan anlaşıldığı kadarıyla, yeni dönemde hac iç ve dış siyasetteki önemi korumaktadır. Özbekistan devleti içte ve dışta dine verdiği hürriyet ve önemi iç ve dış kamuoyuna anlatmak için haccı bir fırsat olarak değerlendiriyor.

Bunun yanında, Özbekistan devleti hacı adaylarına yurt içinde ve Hicaz'da bazı maddi ve manevi yardımlar yapmaktadır. Bunların başında Özbekistan devlet başkanının buyruğu ile kurulan hac ön ekibini görüyoruz. Bu ekip, hacı adayları daha Kutsal Topraklara varmadan onların barınma ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmalar yapmaktadır. Aynı şekilde, Özbekistan Sağlık Bakanlığı tarafından görevlendirilen sağlık ekibi hac seferi boyunca hacıların sağlıkla ilgili sorunlarını çözmeye çalışmaktadır. Elbette hacı ile ilgili hizmetlere yönelik yeni birimler kurulacak ve bölge müslümanları da dünya müslümanları gibi, gönül huzuru içinde "Özbekistan bayrağı altında oturup Allah'a şükürler edip gözyaşları ile bu dini vecibelerini yerine getirebileceklerdir."

43 Halk Sözü, 8 İyun, Çarşamba, 1994, no: 12.

Türkistan'da Hac Adetleri

Her müslüman toplum gibi Türkistan Türkleri de, öteden beri hacca pek önem vermişler, hacıya büyük saygı göstermişler, onu büyük bir sevinç vesilesi sayarak bazı usul ve adetler geliştirmişlerdir. Tarihi bazı kaynaklarda yer alan ifadeler bunu doğrulamaktadır. Söz gelimi sahte bir derviş kılığında Türkistanlı hacıların kervanına katılarak 1863-1864 yılları arasında bir yıl bölgeyi gezen Arminius Vambery Türkmenistan'da hacılara yapılan hürmeti şu cümlelerle ifade etmektedir:

"Her neyse, başmollanın çadırı önüne geldiğimiz zaman durdurulduk. Bizim kervan halkının nerelere konuk edileceği burada belirlenecekti. Burada izlediğim garip hali ömrüm boyunca görmemiştim. Halk, bu yoksul konukları bir türlü paylaşamıyordu. Herkes bir ya da birkaç kişiyi götürmeyi onur sayıyor, ben alacağım sen alacaksın diye birbirleriyle öylesine çekişiyorlardı ki gerçekten hayretler içinde kaldım. Gerçi Türkmenlerin konukseverliklerini önceden duymuştum ama bu derece olacağını ummuyordum."⁴⁴

Vambery gittiği yerlerde kendini hacı olarak tanıttığında karşılaştığı sevgiyi şöyle belirtmektedir: "*Hacılık, halkın hem bana hem de arkadaşlarıma başlıklarda bulunmalarına neden oluyordu. Bu yüzden yalnız Hive'de 12 Macar altını değerinde armağan almıştım.*"⁴⁵

Burada bütün Türk boylarının hac ile ilgili usul ve adetlerini tespit edebilecek durumda değiliz. Ancak büyük oranda birbirine uyduğunu düşünüyoruz. Söz gelişi, Kırgız Türkleri de imkanları çerçevesinde hacca giderlerdi. Bunu gerçekleştirmeye imkan bulamadıklarında da Buhara, Semerkant, Fergana ve Kaşgar'dan gelen dindar tüccar ve mollalara para vererek, kendi lehçelerinde "*Acı bedel*" dedikleri bedel hac yaptırılırdı⁴⁶. Kırgızlarda da hac adetleri renkli idi. Mesela 1904'te Şabdan Baatır başkanlığında hacca giden Kırgız kafilesine Kel Mirza adındaki şair (1886-1910) şöyle seslenmiştir:

"Kuday Taala kudret / Kudaydın dostu Muhammed / Muhammetke biz ümmet
Karcı gelgen adamga / Acıga barmak zor mildet ...
Başında baatır oylagan / Medine, Mekke barışka ...
Baygambarga canından / Taacı tağıp taştadı / Acıga sapar baştadı."⁴⁷

(Allah Teala kudretlidir. Muhammed Allah'ın dostudur. Biz Muhammed'in ümmetiyiz. Gücü yeten herkese hacca gitmek büyük farzdır. Kendini bahadır bilen Me-

44 Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul, 1953, s. 62.

45 Vambery, s. 120.

46 Hüseyin Karasaev, Nakil Sözler, Frunze, 1982, s. 123.

47 Şabdan Ululu, s. 14.

dine ve Mekke'ye varmalıdır. Peygamberin yanına gitmek isteyen, tacı tahtı bırakmalı ve hac seferine başlamalıdır.)

1994'te hac mevsiminde Özbekistan'da hac ile ilgili bazı usul ve adaba şahit oldum. Hacı adayları gitmeden önce '*hacı pilavı*' adı verilen bir ziyafet veriyor. Toplantılar ve eğlenceler düzenleniyor. İnsanlar hacca gidecek kişiye hediyeler getiriyorlar ve büyük törenlerle onu kutsal yolculuğuna uğurluyorlar. Hacdan dönen kişi yaklaşık bir hafta Arap kıyafeti ile geziyor ve ona büyük saygı gösteriliyor. Hacı, evine döndükten sonra tekrar bir davet veriyor. Ayrıca yakınlarına ve ziyaretine gelenlere başta Zemzem suyu ikramı olmak üzere çeşitli hediyeler dağıtıyor.

Sonuç

İslamın mali-bedeni ibadetlerinden olan haccın eda edilebilmesi için diğer şer'î şartlar yanında, devletin izin vermesi, hatta maddi ve manevi yardımda bulunması gerekmektedir. Bu da ancak insan hak ve hürriyetlerine saygılı rejimlerde mümkün olmaktadır.

Özellikle son iki yüzyıldır, söz konusu hak ve hürriyetlere saygı duymayan sömürgeci rejimlerin boyunduruğunda tutsak yaşamak zorunda kalan Türkistan Türkleri hac ibadetlerini yerine getirmekte büyük engellerle karşılaşmışlardır. Ancak, Rus istilasından bugüne kadar, büyük zorluklara göğüs gererek bu ibadetin ifasında kararlılıklarını ortaya koymuşlardır. Onlar baskı dönemlerinde haccı adeta bağımsızlığa giden yol, hürriyete uçmak ve dünyadaki müslüman kardeşleri ile buluşmak olarak görmüşlerdir. Osmanlı devleti, onların bu emellerine kavuşması yolunda çok büyük yardımlar yapmış, mukaddes tapınaklara ulaşmaları için köprü görevi üstlenmiştir.

Bu kararlılık ve tecrübenin, bağımsızlık döneminde bölge müslümanlarını, kısa sürede İslam dünyasını kaynaştıracağını, müslümanlar arasında ortaya çıkan yeni düşünceler ve görüşlerle tanışmalarına vesile olacağını ve bu kazanımların ülkelerini yeniden inşa etmede önemli katkılar sağlayacağını düşünüyörüz.

KAYNAKLAR

- Abdurresid İbrahim, Hüccac-ı Müslimin ve Umur-ı Sıhhiye, *Tearüf-i Müslimin*, 28 Receb 1328, c. I, aded 9, s. 142.
- Abdurresid İbrahim, *İslam Dünyası, Çin ve Hindistan'da İslamiyet*, haz. M. Paksu, İstanbul, 1987, c. II.
- Behbudi, Mahmudhoca, *Seyahat Hatıraları*, yay. haz. Begali Kasimov, Taşkent, 1994.
- Brauzer, D., *Mekke'ge Yol, Türkistan Hacuları ve Çar Hukumatı*, (Özbekçeye çev. N. Egamberdiyev), Turan, Mayıs, 1993.

- Cabbarov, İsa, *Zulmetten Marifetga*, Taşkent, 1984.
- Ersahin, Seyfettin, Bağımsızlık Sonrasında Türkistan Cumhuriyetlerinde Dini Yapılanma, *Türk Dünyasının Dini Meseleleri*, T D V yayınları, Ankara, 1998.
- Gököl, Cengiz, *Komünist Rusya ve Müslümanlar*, Ankara, 1958.
- Hayitov, Ş.A., Sabirov, N.S., Legay, A.S., *Haricdağı Özbekler*, Taşkent, 1992.
- İnalçık, Halil, Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Volga-Don Kanalı Meselesi, *Belleten*, S.46, 1948, ss.349-402.
- Kadı Muradhoca Sallihî, Ötken Yılı Hac Seferi', *Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti Jurnalı*, S.3-4, Taşkent, 1946.
- Karasaev, Hüseyin, *Nakil Sözder*, Frunze, 1982.
- Kasimov, Begali, *Meslekdaşlar, Behbudi, Aczii, Fitrat*, Taşkent, 1994.
- Kaygısız Atabey'in Kaygıları', Özbekim, ed. M. Mansur, Taşkent, 1992.
- Konukçu, Enver, Hindistan'daki Türk Devletleri, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1988, IX.
- Kurat, Akdes N., *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara, 1964.
- Mustafa Yangaliçef, Mektup, *Tearuf-i Müslimin*, 24 Şevval 1328, c. I, aded 19, 209-210.
- Müfti Ziyaeddinhan bin İşan Babahan, *el-İslam ve'l-Muslimun fi Biladi's-Sovyetiyy*, 1400, U.S.S.R.
- Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti Kanunu, Taşkent, 1945.
- Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetler Dair Arşiv Belgeleri*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay. Ankara, 1992.
- Ostroumov, N., *Türkistan Ülkesi Tubcay Ahalisi Maarifiga Karışlardaki Bikararlık*, İslam İkki Od Arasında, Taşkent, 1992.
- Rusya'da Müslümanlar yahut Tatar Akvamının Tarihçesi*, Mısır, 1318/1900.
- Sheehy, Anny, Dağestani Muslim Protest Aganist Cost of Pilgrimage to Mecca', *Report for U.S.S.R.*, 28 Haziran, 1991, v. III, no:26.
- Smith, G.M., *The Özbek Tekkes of İstanbul*, Der İslam. 57/2, 1980.
- Şabdan Ata, *TDV. Haber Bülteni*, Kasım 1996, sayı 44, 46.
- Şabdan Ulu, Kemel, *Şabdan Conunde Kıskaçca Tarih, Şabdan Baatır*, haz. N. Kaparov, Bişkek, 1992.
- Şemşuddinhan ibn Ziyaeddinhan ibn İşan Babahanov, *el-Müfti Ziyaeddinhan ve Türasuhül-Fikri*, U.S.S.R, 1987.
- Türkistani, Muhammed Musa, *Kaybolan Vatan Türkistan Faciası*, İstanbul, 1983.
- Vambery, Arminius, *Bir Sahte Devişin Orta Asya Gezisi*, haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul, 1993.